

Är civilkurage något att lagstifta om?

Av rättschefen OLLE ABRAHAMSSON¹

Sverige är ett av få länder i Europa som i sin lagstiftning inte har inskriven en allmän medborgerlig skyldighet att bistå nödställda personer. I artikeln beskrivs den rättsfilosofiska bakgrunden till detta förhållande. Frågan om det är befogat att införa generella regler om räddningsplikt behandlas från moralfilosofiska, politiskt filosofiska och slutligen också juridiska utgångspunkter.

Inledning

Hösten 2009 beslutade regeringen att låta en särskild utredare

”göra en genomgripande analys av behovet av att ändra lagstiftningen om skyldighet att agera vid farliga situationer eller att bistå nödställda personer”.²

Det uppdrogs åt mig att utforma ett förslag till lagstiftning på området.³

Som utredare av frågan har jag frihet att avråda från lagstiftning i ämnet men enligt direktiven skall jag i så fall likväl lämna ett tekniskt förslag till hur en lagstiftning skulle kunna se ut. Den ovanliga uppdragsformuleringen är uppenbarligen resultatet av en politisk kompromiss mellan regeringspartierna, av vilka Kristdemokraterna är starkt för en lagstiftning medan de tre övriga partierna har varit i varierande grad skeptiska.

Utredningsuppdraget går ut på att inrätta en lagstiftning som inspirerar eller till och med tvingar folk att ingripa till hjälp för medmänniskor som befinner sig i nödläge. Utomlands är den typen av samaritlagstiftning inte ovanlig. Den finns t.ex. sedan länge i våra nordiska grannländer samt i Tyskland och Frankrike. Det är där tämligen sällsynt med rättsliga ingripanden mot dem som visat brist på mod eller likgiltighet inför andra människors öden. Ändå är man i dessa länder i stort sett överens om att blotta förekomsten av regler om handlingsplikt är ett värdefullt inslag i lagstiftningen. Man menar att det är lagstiftningens uppgift att tala om för medborgarna vad som är rätt och fel, vad staten begär av dem som moraliskt ansvarstagande individer.

¹ Artikeln återger en föreläsning i ämnet praktisk filosofi vid Lunds Universitet den 7 oktober 2010. De delvis kontroversiella uppfattningar som framförs gör inte anspråk på att vara representativa för någon annan än författaren.

² Dir. 2009:82

³ Handlingspliktutredningen, Ju 2009:15.

Men i Sverige finns alltså inget generellt krav på medborgarna att bistå varandra i nödsituationer, inte ens om det gäller att rädda livet på någon som befinner sig i överhängande fara. Förhållandet uppmärksammades på 1990-talet av journalisten Maciej Zaremba i en artikel i *Moderna Tider*.⁴ Zaremba anklagade det svenska rättssystemet för att ha ruttna moraliska rötter. Med starka ord kritiserade han rättsväsendet för pragmatism och allmän hållningslöshet:

”En rättskultur som underkänner allmänna principer är därför dömd att med jämna mellanrum leverera absurda beslut, vanvettiga resonemang och bisarr logik”.

Den svenska lagstiftarens kallsinnighet till en straffsanktionerad handlingsplikt var för Zaremba uttryck för en principlöshet som gällde för hela rättsväsendet. Som positiva kontraster lyfte han fram rättssystemen i Frankrike och Tjeckien. Där ställs nämligen krav på medborgarna, krav som enligt Zaremba är förankrade i det allmänna rättsmedvetandet.

Zaremba konkretiserade det svenska rättssystemets ruttenhet med ett drastiskt exempel, som filosofen Peter Singer tidigare hade använt sig av.⁵ En herre med nyputsade skor råkar komma förbi när en liten gosse håller på att drunkna i en vattenpöl. Mannen rycker på axlarna, tänder en cigarett och går lugnt därifrån i medvetande om att han för sin passivitet inte riskerar någon som helst straffrättslig sanktion. För detta avslöjande och för andra iakttagelser av det som Zaremba kallade rättsväsendets förfall, belönades han 1996 med Svenska Advokatsamfundets journalistpris. I föl återopades hans artiklar i *Moderna Tider* som motiv för att tilldela honom ett hedersdoktorat vid Lunds universitet.

Alla var dock inte lika imponerade av Zarembas vidräkning med det svenska rättsväsendet. Den rättspolitiskt engagerade hovrättslagmannen Olle Ekstedt ansåg att Zarembas kritik var ett slag i luften från en som saknade insikt i hur det juridiska systemet fungerar här i landet.⁶ Ekstedt menade att det var naivt att tro att det svenska rättsväsendet inte bygger på värderingar och fasta principer. En sådan fast princip var att lagstiftningsinstrumentet bör tillgripas bara när det finns ett praktiskt problem som behöver lösas. Om man använder strafflagstiftning i andra syften, t.ex. för att ”skicka politiska signaler” om vad som är önskvärt från moralisk synpunkt, förlorar straffbestämmelserna i skärpa och medborgarna tar dem inte riktigt på allvar.

⁴ *Orättens rötter*, *Moderna Tider* dec/jan 1995/96, s. 26 ff. (tidskriften upphörde år 2002).

⁵ Peter Singer, *Praktisk etik*, 1979.

⁶ *Journalismen och rätten*, JT 1997–98, s. 984 ff.

Uppsalaskolan och den skandinaviska rättsrealismen

Vad beror det på att just Sverige har avstått från att införa straffbestämmelser om handlingsplikt, samaritlagstiftning som det kallas på många håll i västvärlden? Zaremba hade säkert rätt när han påstod att arvet efter Hägerström och Uppsalaskolan har spelat en stor roll. Värdenihilismen har varit och är nog fortfarande det dominerande paradigmet inom rättsvetenskap och lagstiftningsapparat. Om man inte erkänner att det finns objektiva värden och inte heller absoluta rättigheter och plikter, är det ingen poäng med att använda lagstiftningen för att underrätta medborgarna om vad som är rätt och fel från moralisk synpunkt. Med ett sådant synsätt bör i stället samhällsnyttan vara strafflagstiftarens rättesnöre. Lagstiftaren bör följaktligen avstå från att formulera förhållningsregler för vad som skall gälla inte bara mellan staten och medborgarna utan också mellan medborgarna inbördes, om sådana förhållningsregler inte kan påvisas vara till gagn för samhället i stort.

En metafor som tidigt kom att användas av dem som i Hägerströms anda tog avstånd från tanken att det finns objektiva värden och normer av övergripande giltighet, var att lagstiftarna och juristerna var samhällets ingenjörer. Lagstiftningen och rättsvetenskapen skulle präglas av realism, pragmatism och positivism samt vara fri från åberopandet av förment högre tvingande makter och sådant obskyrt tankegods som att det finns absoluta rättigheter och skyldigheter. Förespråkarna för ingenjörstanken såg med misstänksamhet på dem som hävdade att lagstiftningen och även domstolarna skall ta hänsyn till det allmänna rättsmedvetandet. Det sistnämnda var ett diffust och töjbart begrepp, som lätt kunde missbrukas av dem som ville kortsluta de demokratiska beslutsprocesserna och själva diktera vad som var rättsens egentliga innehåll.

Spegelbilden av föreställningen om lagstiftning som ingenjörskonst är ju att det allmänna rättsmedvetandet inte heller får tillåtas stå i vägen för samhällsnyttan. Finns det från samhällets synpunkt ett praktiskt behov av t.ex. konfiskatoriska regler eller kriminalisering av vissa beteenden, skall sådan lagstiftning införas utan hänsyn till motstående intressen såsom äganderätt och personlig integritet. Så uppfattad kan ingenjörskonsten i lagstiftningen få ganska obehagliga resultat.

I Sverige var det framför allt Vilhelm Lundstedt som kom att marknadsföra Hägerströms idéer och omforma dem till vad som brukar kallas den skandinaviska rättsrealismen. Lundstedt var inte bara rättslärare utan också socialdemokratisk politiker. Han fick själv och genom sina många lärjungar stor påverkan på partiets rättsuppfattning. Denna påverkan har tunnats ut med åren men är fortfarande stark i vissa sammanhang och den har haft influenser också på andra politiska partiers inställning i rätts- och rättighetsfrågor.

Svenska lagstiftare, myndighetschefer och juridiska befattningshavare erkänner sällan att de skulle stå under inflytande av den skandinaviska rättsrealismen. De talar numera hellre om etiska förhållningssätt, värdegrunder och mänskliga rättigheter. Dock, arvet efter Hägerström och Lundstedt är inte förskingrat. Sanningen är snarare den som Kjell Åke Modéer nyligen har beskrivit:

”I dag lever rättsrealismen - - kvar i Sverige som en seg positivistisk kunskapsstruktur, trots att europeiseringen - - i princip har inneburit ett nytt förhållningssätt till rättsvetenskapliga problemställningar”.⁷

Det är visserligen sant att särskilt upphöjandet till svensk lag av Europakonventionen till skydd för de mänskliga rättigheterna och grundläggande friheterna har medfört en gradvis uppluckring av den traditionella rättsrealismen. Man har tvingats erkänna att det finns moraliska normer som lagstiftaren inte har rätt att bortse från. Men en begränsande faktor är att de normerna mestadels gäller förhållandet mellan staten och medborgarna, inte förhållandet medborgarna emellan. Det finns exempelvis ingenting i Europakonventionen som ålägger staterna att lagstifta om att medborgarna skall vara skyldiga att hjälpa varandra i krislägen.

Den positivistiska inställningen är alltså ett levande inslag i den svenska lagstiftningstraditionen trots de motverkande europeiska influenserna. Denna inställning kännetecknar i själva verket det sätt på vilket Sverige har agerat i EU. Ingen medlemsstat har mer konsekvent än Sverige krävt att EU skall ha ett problemorienterat förhållningssätt. Enda godtagbara skälet att besluta nya regler är att de får påvisbara praktiska effekter, att de löser verkliga problem. På den punkten finns en ganska annorlunda kultur och tradition i framför allt Medelhavsländerna, som inte drar sig för att yrka på ny lagstiftning av skäl som från svensk synpunkt inte är relevanta. Ett sådant skäl kan vara att, som man säger, ”medborgarna förväntar sig att EU gör något”, man kan vilja lagstifta för att markera beslutsamhet och samhörighet inom unionen eller man kan genom tillskapande av ny lagstiftning vilja dölja att medlemsstaterna har misslyckats med att tillämpa det befintliga regelverket. Allt sådant brukar Sverige opponera sig mot, så också i den meningen kan man gott säga att den skandinaviska rättsrealismen lever vidare.

Sverige motsatte sig t.ex. i det längsta EU:s stadga om de grundläggande rättigheterna med argumentet att det inte fanns något praktiskt behov av en sådan stadga. Det skydd som EU-medborgarna skulle få fanns redan genom Europakonventionen och medlemsstaternas egna konstitutioner. I Sverige med vår rättsrealistiska tradition hade vi därför svårt att förstå finessen med ännu ett komplex av rättighetsregler. Vi begrep oss inte på de verkliga, federalistiskt influerade motiven

⁷ Kjell Å Modéer, *Juristernas nära förflutna Rättskulturer i förändring*, 2009, s. 385.

för stadgan, som var att stärka värdegemenskapen mellan EU-länderna och hos medborgarna ingjuta föreställningen att deras rättigheter skyddas i första hand av EU och bara i andra hand av Europakonventionen och medlemsstaterna själva.⁸

Den rättsrealistiska traditionen har utgjort hinder för en civilkuragelag⁹

Denna just beskrivna rättsfilosofiska bakgrund är en del av förklaringen till att Sverige ännu i dag saknar bestämmelser om straff för den som underlåter att rädda andras liv. Frågan har då och då förts på tal men den har lika ofta avisats som onödig och irrelevant. På 1960- och 70-talen väcktes motioner i riksdagen av enskilda borgerliga ledamöter där man klagade på att, som man sade,

”den självklara moraliska plikten för envar att efter förmåga bistå annan som är i nöd”

inte återspeglas i form av straffbestämmelser i lagstiftningen.¹⁰ Varje gång avlog riksdagen dessa yrkanden med hänvisning till att frågan inte utgjorde ett kriminalpolitiskt problem och att det inte heller i övrigt fanns något nämnvärt behov av sådana bestämmelser. Tanken att regler om handlingsplikt kan ha ett värde genom att visa vad som är god medborgarmoral avisades som mer eller mindre kvalificerat hokus pokus.

Riksdagens första lagutskott sade sig visserligen ha förståelse för den humanitära inställning som låg till grund för motionerna. Men det var här frågan om en moralisk plikt som inte lämpade sig för lagstiftning. Utskottet konstaterade att människor i de allra flesta fall hjälper varandra i krissituationer oavsett vad som är deras lagliga skyldighet. Från ett samhällsnyttoperspektiv fanns det därför ingen anledning att införa en straffsanktionerad handlingsplikt, som skulle få konkret betydelse bara i ett fåtal fall. Man tog fasta på att det i länder där det fanns en sådan handlingsplikt var ytterst ovanligt att någon åtalades och dömdes, vilket enligt utskottet bekräftade att det inte var meningsfullt att införa något liknande i Sverige. Dessutom skulle det bli svårt för domstolarna att dra gränsen mellan straffbara och icke straffbara fall av underlåtenhet. Man riskerade alltså att försvåra och komplicera rättstillämpningen utan motsvarande samhällsnytta. Som ett sista skäl mot en tvingande lagstiftning åberopades att i sjukvård okunniga människor kan göra ont värre om de får för sig att de enligt

⁸ Se närmare författarens artiklar *Sveriges ställningstaganden i Europakonventionen*, ERT 2003, s. 258 ff, och *Europe, its Member States and its citizens: do they need a Constitution?*, ERT 2004, s. 441 ff.

⁹ Civilkuragelag har kommit att bli den gängse, ehuru något oegentliga politikertermen för en lag om handlingsplikt, som ju är avsedd att omfatta även — och i synnerhet — situationer där det inte krävs något personligt mod utan bara ett visst mått av företagsamhet och god vilja för att bistå en nödställd.

¹⁰ Referenser till motioner och utskottsbetänkanden i ämnet kommer att inflyta i Handlingspliktutredningens betänkande 2011.

lagen är skyldiga att ge akutvård åt människor som blivit svårt skadade i trafiken.

Vi ser alltså här i utskottets motiv för sitt avstyrkande ett riktigt skolexempel på den nordiska rättsrealismens inverkan: Moraliska ställningstaganden är i grunden en privatsak och inte en fråga för lagstiftningen. Några samhällsnyttiga effekter av en civilkuragelag kunde inte påvisas, det fanns också praktiska nackdelar, och därmed var saken avgjord.

Redan här kan det finnas anledning att bemöta en tänkbar invändning mot min tes att den skandinaviska rättsrealismen har utgjort hinder för en civilkuragelagstiftning i vårt land. Det finns nämligen exempel på lagar som tycks ha till huvudsaklig uppgift att visa medborgarna vad som är en moraliskt berömvärd hållning. Här kan erinras om den häftiga barnpornografidebatten på 1990-talet, som resulterade i ett förbud mot blotta innehavet av barnpornografiska bilder, till och med av tecknade sådana. Eller lagskärpningen i somras om onykterhet till sjöss där riksdagen förbjöd även en högst måttlig förtäring av alkohol vid förandet av en viss typ av båtar.¹¹ Åtgärderna var ett stort ingrepp i vissa människors livsstil men kunde inte förväntas annat än ytterst marginellt minska antalet fysiska övergrepp på barn respektive olyckor till sjöss. Fallen vittnade snarare om indignation över att det finns människor som finner nöje i att titta på barnpornografi eller som tycker att alkohol och båtliv är en trevlig kombination under semestern. Men observera att lagstiftningen inte motiverades med att beteendena var moraliskt förkastliga, för det hade inte passat så väl ihop med det värdenihilistiska paradigmet! I stället motiverades skärpningarna med att de behövdes för att skydda barnen och sjötrafikanterna.

Ett kanske ännu mer illustrativt exempel på lagstiftarens ovilja att motivera straffbestämmelser på moralisk grund, är förbudet mot incest. Varje gång det förbudet har ifrågasatts har de genetiska riskerna för avkomman åberopats, trots att det motivet förlorade sin giltighet i och med tillgängligheten av preventivmedel och fri abort.¹² Ändå har lagstiftaren inte kunnat förmå sig till att rent ut säga att sexualitet mellan nära släktingar är ett tabu som inte får överskridas och som bör upprätthållas med strafflagstiftningens hjälp. Lagstiftaren är så djupt präglad av den skandinaviska rättsrealismen att detta moraliserande motiv inte kan åberopas som det avgörande skälet för incestparagrafen.

Straffansvarsutredningens förslag

Frågan om en civilkurageplikt dök lite oväntat upp igen på 1990-talet då en statlig utredning, Straffansvarsutredningen, utan direkt upp-

¹¹ Prop. 2009/10:76, bet. 2009/10:CU14.

¹² Se t.ex. Sexualbrottskommitténs betänkande SOU 2001:14.

drag från regeringen föreslog en kriminalisering.¹³ Utredningen förde tydligt in en moralisk dimension i sitt betänkande, åberopade det allmänna rättsmedvetandet och fann det stötande att likgiltighet och brist på civilkurage lämnas ostraffade i vissa situationer. Som när en person håller på att drunkna och närvarande åskådare inte lägger två strån i kors för att hjälpa. Eller när en handikappad person misshandlas i en folksamling utan att någon ingriper. Eller när en person på en trafikolycksplats inte gör någonting för att bistå de skadade, inte ens en så enkel sak som att ringa efter ambulans.

Utredningen konstaterade ärligt att en straffbestämmelse för de här fallen av passivitet förmodligen inte skulle få några mer påtagliga praktiska effekter. Men man menade ändå, i strid med det värdenihilistiska paradigmet, att det ligger

”ett värde i att det i lag slås fast en gräns för hur pass likgiltig man kan tillåtas vara inför sina medmänniskors väl och ve, utan att straffrättsligt ansvar aktualiseras. Nytt- och effektivitetsresonemang kan inte ensamma vara avgörande när det gäller frågan, vad som bör vara straffbelagt.”

Utredningens förslag fick ett som man brukar säga blandat mottagande av remissinstanserna. Många pekade på frånvaron av ett praktiskt betingat behov och på de rent juridiska svårigheter som skulle uppkomma när en sådan lagstiftning skulle tillämpas. ”Det straffrättsliga systemet bör inte utnyttjas för rena symbolåtgärder” menade t.ex. Överåklagaren i Stockholm i sitt remissvar.

När regeringen sedan tog ställning till förslaget våren 2001 slog man fast att det inte fanns något praktiskt behov som motiverade en kriminalisering. Tre decennier tidigare hade riksdagen stannat vid samma konstaterande. Men nu var tiderna något annorlunda och den svenska rättskulturen hade fått impulser utifrån, inte minst genom Europakonvention till skydd för de mänskliga rättigheterna. Så regeringen förde resonemanget ett snäpp vidare och ställde sig frågan om det ändå inte, från rent moraliska utgångspunkter, fanns skäl att kriminalisera underlåtenhet att bistå nödställda personer. Man ställde alltså frågan, men så snart man hade gjort det staplade man en lång rad praktiska svårigheter av juridisk/teknisk art och landade i att skälen mot en kriminalisering vägde tyngre. Och riksdagen tyckte sedan naturligtvis samma sak.¹⁴

Nästa gång frågan dök upp var i valrörelsen 2006. Kristdemokraterna sökte på olika sätt profilera sig som ett moraliskt och etiskt högtstående riksdagsparti, det som mest energiskt försvarade ett moraliskt förhållningssätt människor emellan. I den marknadsföringen passade det väl in att framföra krav på en lagstadgad civilkurageplikt. I regeringsförhandlingarna fick Kristdemokraterna också gehör för sitt krav hos de andra borgerliga partierna, som ditintills liksom kristde-

¹³ Straffansvarets gränser, SOU 1996:185.

¹⁴ Prop. 2000/01:85, bet. 2000/01:JuU25.

mokraterna själva hade ställt sig kallsinniga. Det fick till följd att statsministern i sin regeringsförklaring hösten 2006 lovade att

”möjligheten att införa en lagstadgad skyldighet för var och en att efter förmåga ingripa när någon är i nöd, ibland kallat en civilkuragelag, skall utredas”.

Fyra år senare, i augusti 2010, påminde den borgerliga alliansen i sitt gemensamma valmanifest om att frågan om en civilkuragelag var under utredning och betonade att medmänskligt ansvar är en viktig fråga, människor måste förmås att skilja på rätt och fel och agera därefter.

Moralfilosofiska aspekter

Om Handlingspliktutredningen skall ta sin uppgift på allvar bör den först ta reda på om det alls finns en moralisk plikt för en människa att rädda en annan som befinner sig i nöd. Utan förekomsten av en sådan moralisk plikt är det svårt att se någon anledning att kriminalisera passivitet i en krissituation. Det skulle i själva verket gränsa till barbari om medborgarna bestraffades för beteenden som moraliskt sett är fullt rimliga eller i varje fall ursäktliga.

För att kunna se klart på frågan om det finns en allmänt giltig moralkodex som bjuder en människa att rädda en annan, måste vi dock först renodla, typisera situationen. Vi måste sortera bort alla de situationer där ett ingripande är motiverat av någon särskild anledning. Först för vi åt sidan de fall där den nödställda står i någon form av relation till den som kan hjälpa honom. Föräldrar har naturligtvis både moraliskt och juridiskt ansvar att ta hand om sina barn. Man kan på grund av avtal vara skyldig att sörja för andra personers säkerhet. Exempelvis måste en badvakt ingripa om de som han åtagit sig att ha uppsikt över kommer i fara. Ett annat typfall där det helt klart finns en moralisk plikt att ingripa, är att man själv genom sitt eget föregående handlande har framkallat en fara. Antag att en person grävt ett djupt dike över en väg men slarvat med att sätta upp avspärningar och varningsskyltar. På natten faller en cyklist ner i diket och skadar sig. Här är det ingen tvekan om att den som grävt diket har åtminstone en moralisk skyldighet att hjälpa den som fallit ner i det.

För vår undersökning om hur långt den moraliska plikten sträcker sig är alla dessa situationerna egentligen ointressanta. De är för övrigt till stor del redan straffsanktionerade. Vad vi är ute efter är allmängiltiga fall där det inte finns några personliga relationer och åtaganden, fall som inte är specifikt relaterade till tid och rum och inte heller till ett föregående fareframkallande beteende. Den arketypiska situation som vår undersökning bör avse och som också Zaremba hakade upp sitt resonemang på, kan se ut på följande sätt.

En person har trillat i vattnet och ropar ”hjälp mig, jag kan inte simma”. En förbipasserande hör ropen och konstaterar hur det är

ställt. Det finns ingen annan person i närheten och det står helt klart att den som ligger i vattnet kommer att drunkna om han inte får hjälp av den förbipasserande. De två personerna är tidigare helt okända för varandra. På kajen finns en båtshake som den förbipasserande enkelt skulle kunna använda för att dra den drunknande i säkerhet. Något juridiskt straff riskerar den förbipasserande inte om han i stället låter den andre drunkna. Men har han en moralisk skyldighet att ingripa?

Det finns ultraliberala moralfilosofer som är beredda att svara nej på den frågan. Till de mest namnkunniga hör amerikanen Robert Nozick och dennes landsman, juridikprofessorn Richard Epstein, varav den senare med en reverens till Immanuel Kant säger att

”min frihet får begränsas bara av förbudet att skada andra. Intill den gränsen är jag fri att bete mig som jag vill och jag behöver inte ta hänsyn till andras välfärd”.¹⁵

En ytterlighetsståndpunkt av motsatt, och extremt utilitaristiskt slag finner vi hos Peter Singer som menar att vi är moraliskt skyldiga att aktivt förhindra onda saker från att hända, om vi kan göra det utan att offra något av jämförbar moralisk betydelse. Singers resonemang innebär, som jag förstår det, att en moraliskt anständig människa måste offra både hälsa och egendom, ja även sina närståendes hälsa och egendom, om därigenom livet kan räddas på en enda helt okänd person någonstans i världen.

Men såväl Epstein som Singer företräder extrema uppfattningar. Hos Epstein och även hos Nozick förnims en kylig vind där det från moralisk synpunkt kan vara detsamma om jag går förbi en drunknande eller om jag försöker rädda honom. Singers ståndpunkt kan å sin sida få konsekvenser som uppenbart strider mot det sunda förnuftet. Felet med hans tanke är ju inte att t.ex. de översvämningsdrabbade i Pakistan inte skulle ha rätt att få hjälp, utan det orimliga är att just jag av miljoner andra möjliga hjälpare skulle ha en skyldighet att ingripa i det fallet. Däremot är det ju en fullt rimlig tanke att det är just jag som måste hjälpa en person som håller på att drunkna och som inte klarar sig utan just min hjälp.

Också andra moralfilosofer och rättsteoretiker har formulerat teorier om varför vi över huvud taget kan tänkas vara skyldiga att rädda livet på andra människor. Den mest kände är väl Thomas Nagel som har utvecklat en teori om altruismens nödvändighet.¹⁶ Den går ut på att varje människa kan och bör känna igen sig i en annan människa, och när man gör det så har man så att säga ett eget intresse av att rädda den andre. Som svensk kommer man kanske att tänka på Ekelöfs dikt med raderna om

¹⁵ Richard A. Epstein, *A Theory of Strict Liability* 2, *Journal of Legal Studies*, 1973, s. 203 f. Jfr Kant, *Politiska skrifter* (under svensk utgivning 2011).

¹⁶ Se t.ex. Thomas Nagel, *The Possibility of Altruism*, 1970.

”Att se sig själv i andra, sin brist, sina svagheter, sitt mänskliga”.

Men trots Nagels stora berömmelse förefaller hans position ha varit lite för svår att ta till sig för de flesta människor, och den verkar heller inte ha fått något riktigt stort inflytande i idédebatten.

Andra intressanta teorier är sådana som bygger på idén om medborgargemenskap och på samhällsfördragsmodeller. I ett utvecklat välfärdssamhälle där staten påtagit sig ett övergripande ansvar för medborgarnas trygghet bör det kanske kunna fingeras att medborgarna har gått med på att de skall träda i statens ställe när staten av någon anledning inte klarar sin påtagna uppgift. Om det inte finns någon statlig hjälpfunktionär på plats när någon t.ex. håller på att drunkna skulle man kunna hävda att i stället varje medborgare har en skyldighet — inte gentemot den stackare som ligger i vattnet — utan mot staten, att på kontraktuell grund hjälpa staten att fullgöra sin uppgift att svara även för just den personens trygghet och säkerhet.

En företrädare för samhällsfördragsteorin är den amerikanske straffrättsprofessorn Steven J. Heyman:

”Samhället har en grundläggande skyldighet att ge varje medborgare skydd. I gengäld har den enskilde en skyldighet att bistå samhället vid utövandet av detta skydd genom att om nödvändigt rädda andra medborgare som befinner sig i nöd. Denna skyldighet gäller inte bara mot samhället i stort utan också mot andra medborgare i samhället. En medborgare som inte fullgör denna skyldighet bör med rätta både kunna bestraffas av samhället i straffrättslig ordning och tvingas utge skadestånd till den medborgare som han underlåter att hjälpa.”¹⁷

Men observera att Heyman talar huvudsakligen *de lege ferenda*. Amerikansk rätt lägger generellt sett ingen biståndsskyldighet på medborgarna.

En utvecklad variant av samhällsfördragsteorin som moralisk grund för individens skyldighet att hjälpa har i Sverige föreslagits av en av experterna i Handlingspliktutredningen, docent Claes Lernestedt. Här är det fråga om ett samhällsfördrag av delvis nytt och fördjupat slag, anpassat för ett välfärdssamhälle av svensk modell. Lernestedt pekar på de mångfacetterade ömsesidiga förpliktelser i form av sjukvård, utbildning och liknande som i ett sådant samhälle vävs in i relationen stat-medborgare. I det utvecklade välfärdssamhället kan det t.ex. vara rimligt att medborgarna vid straffansvar förbjuds att skada sig själva eller utsätta sig för vissa risker som medför kostnader för det allmänna. Som exempel kan anföras förbudet att köra bil utan säkerhetsbälte. *Ratio* för bältesplikten behöver inte primärt vara att skydda medborgarna utan att förskona det allmänna från höga sjukvårdskostnader och säkerställa skatteunderlaget. Härifrån är steget inte långt till att se det som naturligt att också varje medborgare har skyl-

¹⁷ Steven J. Heyman, *The Duty to Rescue in Tort and Criminal Law*, *The Philosophy of Law: An Encyclopedia*, 1999.

dighet att skydda andra medborgare från olyckor som medför kostnader för det allmänna och som tär på välståndssamhällets resurser.

En svaghet med samhällsfördragsteorierna som exklusiv grund för en civilkurageplikt är att de inte är allmängiltiga. De kan t.ex. knappast innefatta en hjälpplikt för främlingar som tillfälligt vistas i landet. För det är rimligen bara av landets egna medborgare som man kan kräva en så långt gående lojalitet gentemot statsmakten. I liknelsen om den barmhärtige samariten är det bara prästen och leviten som skulle ha haft skyldighet att träda i statens ställe och hjälpa mannen som råkade illa ut på vägen till Jeriko. Samariten skulle däremot inte ha haft någon sådan skyldighet, eftersom han inte ingick i den judiska samhällsgemenskapen utan tvärtom tillhörde en folkgrupp som stod på fientlig fot med den judiska.

Samhällsfördragsteorierna är intressanta och på många sätt tilltalande som teoretisk grund för en civilkurageplikt. Säkert är dock att de ligger långt från föreställningen hos de politiker som genom åren har krävt en lagstiftning. Vad som från det hållet har åberopats är framför allt de humanitära dygderna och de bibliskt färgade imperativen att taga vara på sin broder och att älska sin nästa såsom sig själv. Då är vi tillbaka till Thomas Nagel och hans altruistiska förklaringsmodell, som går ut på att vi skall hjälpa andra för då hjälper vi oss själva. Och som så ofta återfaller även dessa föreställningar om det moraliskt rättas tvingande karaktär på Kants kategoriska imperativ, enligt vilket det kännetecknande för verkliga moraliska normer är att de är ovillkorligt bindande, dvs. de gäller utan hänsyn till något annat ändamål än sig själva.¹⁸

På svensk botten har professor Per Bauhn från en rättighetsbaserad utgångspunkt intresserat sig för den moralfilosofiska frågan. Bauhn kritiserar utilitarismen för dess svårighet att förklara varför jag skall försöka rädda en person som jag ser håller på att drunkna. Den sanne utilitaristen måste först ställa sig frågan om han möjligen kan göra en ännu större insats för mänskligheten på annat sätt. Om man alltid strävar efter att optimera effekten av sitt goda handlande, är det svårt att säkert veta vad som är ens moraliska skyldighet i en konkret situation. Utilitarismen berömmar sig gärna av att vara rationell men lider i det avseendet av brist på rationalitet. För det är uppenbart att just mängden av möjliga alternativa hjälpinsatser i praktiken leder till obeslutsamhet eller i värsta fall handlingsförlamning.

I opposition mot det utilitaristiska tänkandet och under påverkan av den amerikanske filosofen Alan Gewirth resonerar sig Bauhn i stället fram till en modifierad rättighetsbaserad hållning som synes ganska väl reflektera moraluppfattningen hos folk i allmänhet.¹⁹ Bauhns position är ungefär att

¹⁸ Kant, *Grundläggning av sedernas metafysik*, 2006 (1785, 1797).

¹⁹ Per Bauhn och Dilsa Demirbag-Sten, *Till frihetens försvar*, 2010, s. 37 ff. Se även Bauhn, *The Value of Courage*, 2003.

”alla har rätt till välbefinnande, därför har jag en skyldighet att aktivt agera också för andras välbefinnande men bara om mitt ingripande är förenligt med min egen rätt till välbefinnande [och bara om det är nödvändigt att jag ingriper]”.

Alltså, jag måste rädda en drunknande om det kan ske utan besvär för mig själv. Att lösgöra en båtshake eller ringa räddningstjänsten innebär inget nämnvärt besvär, därför måste jag göra det. Saken ställer sig annorlunda om det krävs att jag kastar mig i vattnet för att kunna rädda någon. I det fallet skulle en räddningsinsats kunna gå ut över mitt eget välbefinnande, jag kan t.ex. riskera att själv drunkna eller i varje fall få mina kläder förstörda, och då är det inte längre lika klart vad som är min moraliska skyldighet.

Bauhn medger själv att en svaghet i hans ståndpunkt är att det kan vara mycket svårt att dra gränsen mellan det moraliskt rätta och det moraliskt förkastliga. Om man t.ex. riskerar att bryta ett finger i samband med en räddningsinsats, är det då en sådan inskränkning i välbefinnandet som gör att man inte behöver ingripa? På den och liknande frågor finns inga givna svar.

Frågan är också hur användbart Bauhns moraliska lackmuspapper är i t.ex. en situation där en person kan räddas till livet bara genom att få en blodtransfusion från en annan person med samma blodgrupp. Har den friska personen en moralisk skyldighet att ställa upp som blodgivare, eller innebär det en alltför stor inskränkning i hans eget välbefinnande? Från USA finns ett rättsfall där en person som var döende i en sällsynt benmärgsjukdom, yrkade att hans kusin skulle åläggas att donera benmärg, för det var det enda som kunde rädda hans liv. Men kusinen vägrade. Domaren drog sig inte för att kalla kusinens agerande ”moraliskt oförsvarligt” men konstaterade samtidigt att det inte fanns någon laglig grund för yrkandet och att så inte heller borde vara fallet i ett fritt samhälle som respekterar individens rättigheter.²⁰

Trots det problematiska i Bauhns position tror jag det är någonstans här man till sist hamnar. Det vill säga att det finns en allmänt erkänd moralisk skyldighet att hjälpa en nödställd person, men att den skyldigheten inte gäller om den medför betydande olägenheter och risker för hjälparen. I så fall är hjälpinsatsen berömvärd men den är inte moraliskt tvingande.

Politiskt filosofiska och juridiska aspekter

Innan vi kan ta ställning till om just denna ganska begränsade moraliska handlingsskyldighet bör lagfästas eller inte, måste frågan bedömas också från politiskt filosofiska utgångspunkter. Den politiska filosofin handlar ju om vilket slags samhälle vi vill ha och hur man på bästa sätt åstadkommer detta samhälle. Det är långtifrån alltid som

²⁰ *McFall v. Shimp*, 1978.

det från samhälls- eller synpunkt är nödvändigt eller ens angeläget att med lagens hjälp söka förmå människor att uppfylla sina moraliska förpliktelser. Om medborgarna exempelvis skulle tvingas att alltid leva upp till det moraliska budet att avtal och löften skall hållas, skulle vi i många fall inte tillåta skilsmässor här i landet. Ett sådant starkt begränsande samhälle önskar knappast någon. På motsvarande sätt skulle det kunna förhålla sig med den allmänna moraliska plikten att bistå nödställda. Individens rätt att fritt forma sitt liv och under eget ansvar avgöra vilka handlingar han kan försvara inför sitt samvete inbefattar kanske när allt kommer omkring ett större värde än värdet av en moralförstärkande reglering som i bästa fall kan rädda livet på ett ytterst begränsat antal nödställda personer. Alltså ungefär som den amerikanske domaren resonerade i det just nämnda rättsfallet, där han trots sin upprördhet stod fast vid att det skulle strida mot "the very essence of our free society" om staten lade sig i vad som helt och hållet bör vara en fråga om medborgarnas moral.²¹

Bedömningen av om en på visst sätt avgränsad moralisk skyldighet bör lagfästas eller inte kan naturligtvis inte göras frikopplat från frågan om vilken effekt en lagstiftning skulle komma att få. De fördelaktiga effekterna måste kvantitativt och kvalitativt vägas mot de ofördelaktiga. Därvid är ofrånkomligt att juridiska problemställningar går in i och påverkar de politiskt filosofiska bedömningarna.

Ett övervägande av stor men inte avgörande betydelse i det sammanhanget är att de konkreta vinsterna med en civilkuragelag i form av att människor blir mer benägna att hjälpa, sannolikt är mycket små. Förespråkarna för lagstiftning brukar visserligen hävda att rädslan för upptäckt och straff kan förmå människor att ingripa i situationer då de annars inte skulle ha vågat eller brytt sig om att göra det. Men verkligheten ser knappast ut på det sättet. Konstnären Anna Odell, som blev rikskänd när hon förra året arrangerade ett fejkat självmordsförsök på Liljeholmsbron i Stockholm, har berättat att tre personer stannade och försökte hindra henne från att hoppa, alla andra gick förbi.²² Det är föga sannolikt att någon av de personer hon mötte där på bron ägnade någon som helst tanke åt frågan vilka lagliga skyldigheter de eventuellt kunde ha i den situationen. Det vanliga är att hyggliga människor hjälper varandra i krislägen. Och de som inte vill eller vågar ingripa påverkas knappast i en akut situation av om lagen föreskriver det ena eller det andra.

Från Förenta staterna föreligger resultatet av en nyligen genomförd och mycket omfattande empirisk studie, som utmynnar i att regler om

²¹ Det är intressant att notera på vilka skilda vägar de angloamerikanska länderna och Sverige nått fram till en gemensam, mot omvärlden avvikande grundhållning. I det förra fallet har en libertariansk och i USA konstitutionalistisk tradition utgjort hinder för staten att begränsa medborgarnas fria val att bistå eller inte bistå varandra, medan det utslagsgivande motivet i Sverige har varit att en lagstadgad handlingsplikt inte betjänar samhällsnyttan och därmed är obehövlig.

²² Samtal med Anna Odell på S:ta Katharinastiftelsen den 4 oktober 2010.

handlingsplikt inte har någon påvisbar inverkan på beteendet hos folk i allmänhet. Studien visar att det under en tioårsperiod inträffat ett ytterst litet antal händelser där människor som omkommit hade kunnat räddas av andra utan risk. Cirka 70 gånger fler miste livet under hjältemodiga försök att rädda nödställda personer! Särskild uppmärksamhet ägnades de tre delstater (Vermont, Rhode Island och Minnesota) som på egen hand infört generella regler om straff för underlåtenhet att bistå andra i nödsituationer. Det visade sig att benägenheten att bistå inte på något sätt förändrades till följd av lagstiftningen. Under de i genomsnitt 26 år som reglerna vid undersökningstillfället hade varit i kraft hade för övrigt inte ett enda åtal väckts för underlåten biståndsplikt.²³

Erfarenheterna från våra nordiska grannländer tycks bekräfta att det inte finns någon avgörande skillnad i benägenheten att bistå nödställda mellan länder som har lagstiftning och sådana som inte har det. Däremot finns forskning som tyder på att benägenheten att ingripa är större inom samhällen eller grupper vars medlemmar känner stark samhörighet, även då aktörerna i fråga inte är personligen bekanta. Vidare är det otvetydigt så att benägenheten att ingripa är starkast om hjälparen upplever att endast han är i stånd att hjälpa; ju fler potentiella hjälpare som befinner sig på platsen desto mer tunnans känslan av personligt ansvar ut hos var och en av dem och det upplevs även som socialt inkorrekt att ingripa när ingen annan gör det. Fenomenet är väl känt inom den psykologiska vetenskapen och går där under namnet "The bystander effect". Men denna effekt tycks alltså inte gå att komma till rätta med genom lagstiftning.

Ett argument som framförts för en straffbestämmelse är att den skulle kunna användas som en slags reservbestämmelse i fall då det finns flera misstänkta gärningsmän men det inte går att bevisa att alla har varit med om själva brottet, t.ex. ett misshandelsbrott. De personerna skulle i så fall inte gå helt fria utan åtminstone kunna dömas för underlåtenhet att bistå nödställd, om man nu väljer att rubricera en ny straffbestämmelse på det sättet. Den så kallade Lindomeproblematiken är här av visst intresse, eftersom den avser fall där nuvarande lagstiftning inte räcker till i situationer då de misstänkta skyller på varandra och det inte går att utreda närmare vem som gjort vad. Dock kan det inte vara en uppgift för en generell straffbestämmelse om handlingsplikt, vars primära syfte ju bör vara att inpränta vikten av civilkurage och medmänskligt engagemang, att agera hjälpgumma åt den övriga strafflagstiftningen.²⁴

²³ David A. Hyman, *Rescue Without Law: An Empirical Perspective on the Duty to Rescue*, University of Illinois Law and Economics Working Paper Series, No. 32, 2005. <http://law.bepress.com/uiuclwps/papers/art32>

²⁴ Jfr dock bestämmelsen i 23 kap. 6 § BrB om underlåtenhet att avslöja brott som har sin i praktiken kanske viktigaste betydelse som "reservbestämmelse" i fall där någon som misstänks för brott eller medverkan till brott inte kan överbevisas om mera än att i förväg ha känt till brottsplanerna.

Nej, det viktigaste skälet för en tvingande lagstiftning finner man nog på annat håll, och det är ett skäl som skulle få håren att resa sig på Lundstedt, för att inte tala om Hägerström själv. Nämligen tanken att lagen bör återspegla den allmänna rättsuppfattningen, som kan förmodas vara att varje människa har en bjudande plikt att bistå en nödlidande medmänniska, förutsatt att det kan ske utan alltför stora uppoffringar. Om man betraktar den allmänna rättskänslan inte som en diffus fiktion utan som en reell faktor som det är lagstiftarens skyldighet att ta hänsyn till, då är det stötande att lagen skyddar en person som låter bli att rädda livet på en annan människa när det relativt lätt hade låtit sig göra.

Det är ungefär så förespråkarna för lagstiftning har resonerat i de motioner om civilkurageplikt som riksdagen med orubblig konsekvens har avslagit allt sedan 1960-talet. Förespråkarna har gång på gång hävdad att även om en straffbestämmelse inte skulle få några påtagliga praktiska konsekvenser, ligger det ett värde i att lagen sätter en ultimativ gräns för hur likgiltiga medborgarna får förhålla sig till varandra. Man har också pekat på den upprörande brist på proportionalitet i lagstiftningen som det innebär att det är straffbart att underlåta att lämna in hittegoods till polisen men straffritt att likgiltigt se på när ett barn drunknar i en vattenpöl.

Den här typen av argument har en avsevärd tyngd även om den skandinaviska rättsrealismens nutida proselyter skulle tycka anorlunda. Men dessa värdebaserade argument till förmån för en civilkurageplikt måste vägas mot de nackdelar som kan tänkas finnas.

Förhållandet att det inte finns något nämnvärt praktiskt behov av bestämmelser om civilkurageplikt är det huvudskäl som riksdagen hela tiden anfört mot en lagstiftning. Men detta konstaterande betyder bara att det finns ett argument mindre för en lagstiftning; det utgör i sig inget argument *mot* en lagreglering. Ett argument som däremot måste noga övervägas är att en civilkurageplikt skulle bli svår att tillämpa och ge upphov till gränsdragningsproblem. De svårigheterna skall dock inte överdrivas. Dessutom kan de som är kritiska till tanken på en lagstiftad civilkurageplikt inte gärna hävda att en lagstiftning som de menar inte skulle få någon praktiskt betydelse samtidigt skulle leda till svåra tillämpningsproblem. De två argumenten går inte väl ihop.

Det finns dock andra, substantiella argument mot. Ett handfast sådant är att det kan bli svårt att hitta vittnen till övergrepp och olyckor av olika slag. Den som vittnar om t.ex. en misshandel eller en våldtäkt löper ju risken att själv åtalas och dömas för sin underlåtenhet att ingripa till den nödställdas försvar. För den som inte törs ingripa när någon utsätts för brott kan det därför vara klokt att snarast möjligt lägga benen på ryggen och inte avslöja sig genom att ringa till polisen och berätta vad han sett.

En annan svårighet med en straffbestämmelse är att den måste bli ganska allmänt hållen för att kunna täcka in de skiftande slag av bristande civilkurage som man vill komma åt. Samtidigt kan det rimligen bara bli fråga om att straffbelägga de mest flagranta fallen, de fall där underlåtenheten att ingripa framstår som både allvarlig och ousäktlig. Straffbestämmelser som uttrycks i allmänna, svepande ordalag har den nackdelen att de skapar brist på förutsebarhet, och därmed ger upphov till rättsosäkerhet. Det blir svårt för medborgarna att veta exakt vad som gäller — i detta fall att veta hur långt deras handlingsplikt egentligen sträcker sig.

Om man för att undvika dessa svårigheter väljer att göra lagstiftningen mer kasuistiskt betonad löper man en annan risk, nämligen att åtskilliga moraliskt sett förkastliga beteenden hamnar utanför det straffbara området. Det kan i sin tur uppfattas som att lagen ger sanktion åt dessa klandervärda men alltså inte kriminella fall av bristande civilkurage. Lagstiftningen får då inte den moralförstärkande effekt som var meningen. Tvärtom riskerar den att motverka sitt syfte.

Det finns också andra, rent juridiska argument mot en lagstiftning, bland annat av skadeståndsrättslig art, som det emellertid skulle föra för långt att här närmare gå in på.

Dock bör ett specifikt problem nämnas. Inom strafflagstiftningen försöker man undvika att skapa brottstyper vilkas objektiva innehåll kommer att växla efter person. Om möjligt bör brottet t.ex. inte förutsätta att en person har vissa kunskaper eller en viss fysisk kapacitet. Det är emellertid knappast möjligt att utforma en handlingsplikt vars objektiva innehåll och krav är lika för alla. Man kan inte begära att en fysiskt svag person skall försöka avstyra en misshandel, men av en brottare eller boxare på elitnivå kan man mycket väl göra det. Man kan begära att en sjukvårdsutbildad person stoppar en livshotande blödning, men det är orimligt att ställa samma krav på en som inte har tillräckliga kunskaper. Denna komplikation är på intet sätt ett avgörande skäl mot kriminalisering, samma problematik finns inbyggd i exempelvis nödvärnsbestämmelserna, men den är en av flera invändningar av juridiskt systematiskt slag.

Sammanfattning

Det finns en solid moralfilosofisk grund för en straffsanktionerad civilkurageplikt. En kriminalisering av de mest flagranta fallen av underlåtna hjälpsatser skulle dessutom stå väl i överensstämmelse med det allmänna rättsmedvetandet. Till skillnad från de flesta andra länder har likväl i Sverige alla krav på lagstiftning genom åren avisats med hänvisning till att det inte finns något praktiskt behov härav. Under inverkan av en stark och ännu märkbar positivistisk rättstradition, kallad den skandinaviska rättsrealismen, har de argument förkastats som gått ut på att den allmänna rättskänslan fordrar att den moraliska skyldigheten att hjälpa en nödställd kommer till uttryck i lag-

stiftningen. Emellertid skulle en sådan lagstiftning även vara förenad med vissa konkreta nackdelar som inte utan vidare kan negligeras. Den tyngst vägande invändningen har dock att göra med vilken typ av samhälle vi önskar leva i: Ett begränsande sådant där staten med förbud och regleringar styr individernas liv även i moralfrågor och inte lämnar utrymme för dem att själva ta ställning i frågor om rätt och orätt? Eller ett samhälle där medborgarna har frihet att med ansvar inför sig själva och sina samveten avgöra hur de bäst bör förhålla sig till varandra?